

EL TRAMVIA GROG

JOAN F. MIRA

EL TRAMVIA GROC

Proa

PROA

Col·lecció A Tot Vent

Primera edició: octubre del 2013

© 2013, Joan F. Mira

Publicat en acord amb Cristina Mora, Literary & Film Agency, Barcelona.

Drets exclusius d'aquesta edició:

Raval Edicions SLU, Proa

Pedro i Pons, 9-11

08034 Barcelona

www.proa.cat

ISBN: 978-84-7588-423-3

Dipòsit Legal: B-23.027-2013

Composició: Víctor Igual, SL

Impressió: Egedsa

Queda rigorosament prohibida sense autorització escrita de l'editor qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra, que serà sotmesa a les sancions establertes per la llei. Podeu adreçar-vos a Cedro (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 47).
Tots els drets reservats.

*I have journeyed back in thought –with thought
hopelessly tapering off as I went– to remote re-
gions where I groped for some secret outlet to
discover that the prison of time is spherical and
without exits.*

(He viatjat cap arrere amb el pensament –amb
un pensament que s'aprimava sense esperan-
ça pel camí– a regions remotes on buscava
una sortida a les palpentes, per descobrir que
la presó del temps és esfèrica i sense eixides.)

VLADIMIR NABOKOV, *Speak, memory*

L'ample palau de la memòria

La primera veritat, i potser l'única, que podem afirmar conscientment sobre nosaltres mateixos és que existim perquè durem en el temps, i el nostre temps és la memòria, no és el pensament. I si René Descartes haguera sigut escriptor en comptes de filòsof, hauria afirmat sense dubte, fundant la literatura moderna: «Je me souviens, donc je suis». Som un *jo* cadascun de nosaltres perquè som el mateix individu que ahir i que l'any passat, i això ho sabem no per una meditació, per un *cogito*, un «jo pense», sinó per un record: jo me'n recorde. La memòria és l'últim fonament de l'escriptura perquè és també el fonament últim de la vida dels humans: de la pròpia en tant que pròpia, i també en tant que connectada amb la dels altres. Però no és un fonament sòlid, és infinitament dubtós i movedís, infinitament fràgil. Això ho sabia molt bé Marcel Proust, que dedicà els milers de pàgines d'*À la recherche* a allò impalpable que ens deixa a dins el temps perdut quan ja ha passat, és a dir, als solatges de l'ànima: la memòria és, diu l'asmàtic Marcel, «com un obrer que treballa per assegurar uns fonaments duradors enmig d'un corrent». El corrent del riu del vell

Heràclit, que és la metàfora antiga del viure en el temps.

La memòria és la preservació interior del passat, però també és l'única cosa que dona alguna llum al present i algun sentit als possibles futurs. En veritat, la memòria és la reina de les paradoxes: és capritxosa i va, com qui diu, al seu aire. Montaigne es lamentava amargament d'aquesta inconsistència: «Plus je la sonde, plus elle s'empêtre et embarrasse; elle me sert à son heure, pas à la mienne». Ens serveix quan ella vol, no quan volem nosaltres, aquesta és la qüestió. I afortunadament està plena de racons foscos i de forats inacessibles: altrament no la podríem suportar, perquè ningú no es pot suportar sencer a si mateix, ni veure tot sencer el temps passat, i el món i els altres. Segurament recordem a penes una fracció d'una mil·lèsima part de la nostra infantesa, o del poc o molt que hem viscut, i amb això en tenim prou per continuar vivint i per escriure: tan poca cosa com és, i aquesta mil·lèsima part és la condició de la vida i potser també de la literatura. Perquè no hi hauria literatura possible si la memòria dels humans fóra nul·la, però tampoc no n'hi hauria si fóra total i perfecta. Ara bé, quan la nostra memòria finita no es transforma en paraules, serveix de ben poc: almenys, certament, no serveix per a escriure.

I per qui escriu volent fer literatura, sempre hi hagué una primera vegada per a les paraules quan li van arribar a la consciència –abans dèiem a l'ànima, però

ja no és ni modern ni correcte, potser— o se li van quedar en la memòria no del tot conscient. El primer instant en què vam *sentir* què volia dir tenebra, eternitat, sexe, tempesta, cadàver, fulla que cau, plaer, cor o desfici: i la suma d'aquests instants és el principi de l'autobiografia. Una primera vegada, doncs, per a les paraules i per a la seua associació amb les emocions, amb les cares d'algunes dones o d'alguns infants, amb el color d'una beguda, l'olor de la terra quan plou, el gust d'alguna pell tastada, totes aquestes coses amb les quals després es fan poemes o pàgines de prosa. És indiferent que els narradors presentem les històries com a fruit visible d'un passat personal o del passat de l'heroi que les narra, o que les presentem com a invenció del tot deslligada del concepte històric o psicològic de memòria. Tant se val: la matèria narrada apareixerà o no com a memòria, però els materials mateixos de la construcció narrativa, les cares i els ulls, les pells, els colors i les olors, la música dels sons, són memòria i no poden ser cap altra cosa. Vibracions: lírica o psicologia. «Music, when soft voices dry, / Vibrates in the memory. / Odors, when sweet violets sicken, / live within the sense they quicken», escrivia Shelley i jo gairebé tremole d'haver-ho de traduir, de tan delicat com és: «La música, quan les veus suaus s'assequen, / vibra en la memòria. / Les olors, quan les dolces violetes ja es marceixen, / viuen dins del sentit que aviven».

No és cosa només de poeta romàntic, és cosa de

tots els qui volem fer aquest producte tan misteriós que es diu literatura. Perquè si, quan les veus suaus de la música s'assequen, no som capaços de fer-les vibrar en la memòria, no sé quina gràcia de literatura farem. I si no ens avivem els sentits amb olors dolces o agres, o després no som capaços de fer-les viure i reviure amb paraules, potser ni tan sols val la pena de posar-se a escriure. Molts segles abans dels poetes romàntics, sant Agustí escrivia: «Arribe als dominis de l'ànima i als amples palaus de la memòria, on hi ha els tresors de les innombrables imatges aportades per les percepcions polimorfes dels sentits. Allí són guardades totes les representacions que han captat els nostres sentits i totes les altres dades que hi són dipositades, en la mesura que no les haja absorbides i soterrades l'oblit... Totes elles, les rep, per tornar-les a evocar i a recobrar, quan calga, el vast habitacle de la memòria dins no sé quins secrets i inefables replecs de la seua natura... Tot això passa dins de mi mateix, en l'ingent palau de la meua memòria. És allí, en efecte, que tinc a l'abast el cel i la terra i el mar i totes les impressions que n'he pogut rebre, fora d'aquelles que he oblidat. És allí que em trobe també a mi mateix, que em torne a recordar de mi mateix, de les coses que he fet, del temps i del lloc en què les he fetes i de la sensació que experimentava en fer-les». Ja disculparan la llarga citació, i més quan és un text d'un Pare de l'Església, que no són precisament els autors més de moda. Però val la pena que ens hi detinguem una miqueta. Perquè molt abans

que Descartes afirmara el cèlebre «*cogito, ergo sum*», Agustí d'Hipona havia obert el camí contra l'escepticisme radical, que assegura que res no es pot afirmar. Agustí diu: «jo visc, i per tant existisc», i amb això afirma que la primera realitat és la pròpia vida: el jo és real, la resta vindrà després. Com en l'escriptor quan escriu, que escriu sempre, tant si vol com si no vol, tant si s'ho proposa com si no, des de l'única realitat de la pròpia existència. Una objecció més, deuen pensar vostés: però a mi, com a Sherlock Holmes, m'agraden cada vegada més les explicacions elementals. Elemental o no, el fet és que cada individu vivent i conscient –cada *jo* autobiogràfic d'escriptor, de lector, d'estudiant universitari o de jubilat que juga a la petanca– viu o habita, com recorda el Pare de l'Església, en «l'ingent palau de la memòria», i que només allí es troba amb si mateix: en algun dels secrets i inefables replecs d'aquest vast habitacle, és on cada vegada el jo es troba amb el jo, o, si em permeten la broma, on l'auto- es troba amb la biografia. On l'autor, doncs, es troba amb la pròpia vida; però també amb el cel, la terra i la mar, i amb la vida dels altres.

«Tinc un elevadíssim concepte de la missió de l'escriptor en relació amb l'època que viu», afirma Pla, i aquesta «responsabilitat total» s'expressa amb paraules contundents: «La primera obligació d'un escriptor és observar, relatar i manifestar l'època en què es troba», la que viu i ha viscut. És clar que es tracta d'una obligació de compliment irreal, que, transferida a la

modèstia –falsa o no falsa– de la pràctica de l'escriptura, significa un «inventari de situacions», una suma de detalls subtils, de pensaments, persones, cares, arbres i vents, llums, sons, colors, veus o paraules. Aquella suma de percepcions que el curs de la pròpia vida ha acumulat, «en la mesura», per tornar una altra vegada a sant Agustí, «que no les haja absorbides i soterrades l'oblit». O siga, en paraules de Pla, sant pare de la nostra literatura: «Ho he dit algunes vegades: la meua obra no és peremptòriament més que una addició de fulls d'un diari íntim vastíssim –unes reminiscències, unes reminiscències de la cendra de la vida». Viure humanament, en aquest temps limitat i mortal que és el nostre, és tant com recordar: qui tinguera la memòria buida seria tant com un cadàver ambulat, un cos sense esperit, un monstre sense ànima. Qui fóra esperit pur, com els àngels del cel, o qui visquera ja en l'eternitat, podria gaudir, si això és la seua felicitat, de tants records com Ireneo Funes «*el memorioso*» del conte insigne de Borges. Però qui és encara simple habitant humà d'aquesta terra s'ha de conformar amb la reminiscència, amb la cendra de la vida. I si té, com tenia el senyor Pla, la «diabòlica mania d'escriure», hauria de saber que aquesta cendra és el material amb què haurà de pastar tot el que escriu, sobretot quan escriu de si mateix, quan es proposa la preservació del món viscut, del temps i del país que van donar el primer color i el primer gruix a l'experiència de viure.

UN

L'adreça era Camí Reial de Madrid, núm. 421 (abans 311, després 455, després no ho sé: els nombres també són funcions de la història), i el casalot ocupava el centre d'una filera curta de cinc cases, totes amb pati o corral, excepte la nostra, que a més d'un pati tancat en tenia un d'obert, i a més a més una granja i un hort. En un extrem del rengle de cinc hi havia una casa modestíssima i grisa, casa de la senyora Virtudes, la paret lateral de la qual donava ja als camps, al canyar i a una séquia amb un toll o parada; després, al costat de la meua, la casa de la senyora Neleta, amb finestrons llargs de vidres i reixa als dos batents del portal, i un pis amb escaleta pròpia independent que la meua família tenia llogat; després la nostra casa, que era bastant més antiga, ampla i alta que les altres, també amb escala a part i amb dos pisos damunt, molt modest el primer i molt pobre el segon, on vivien una família modesta i una altra de molt pobra; després la fusteria, amb un pis interior; després la casa del senyor Manuel, amb estable i cavall. Un rengle curt de cinc cases (de color gris apagat, de color de terra o de color de pols, tal com solen o solien ser, quan no eren blanques, les ca-

ses d'aquestes vores del Mediterrani, mai de colors vius i llampants com als països del Nord), que era com un tros autònom de carrer, com un embrió de carrer amb vocació d'estirar-se i de créixer, que en aquest país dels valencians és vocació universal. També les alqueries grans o petites enmig de l'horta solien estar construïdes amb una sola façana frontal paral·lela al camí o a la senda i amb les dues parets laterals planes i llises, com esperant una altra casa adherida a cada costat, com suposant que també allí creixeria un carrer algun dia, i totes tenien damunt o al costat de la porta el seu taulell blau de Manises amb un número blanc, com si estigueren no enmig del camp, aïllades, sinó ja formant part d'un carrer i d'un poble. I de la mateixa manera, les barraques amb sostre de palla i amb parets d'atovons de fang emblanquinades tenien també el seu taulell i el seu número d'ordre imaginari, també esperant més barraques en línia, també per formar un carrer. I més tard, caminant per camins de secà i de muntanya, he vist moltes masies remotes, perdudes i soles, també amb el seu número impossible, irreal, el número d'ordre dins d'una filera o rengle inexistent excepte en una projecció futura imaginària, segons la qual la casa més solitària, la més aïllada, té vocació de ser també una casa urbana ocupant el seu lloc al costat de les altres. I aleshores, seguint aquesta vocació, la façana estarà arrebossada i pintada i els laterals no, l'espai de davant serà anomenat «el carrer» a pesar que és només un tros de terra endurida fins i

tot als indretes més abruptes per on mai no ha de passar cap vianant, ni cap transeünt a cavall i molt menys cap vehicle, i cada matí de bona hora la dona de casa agranarà i arruixarà aquest espai definit exactament pels límits de la façana mateixa. Enmig dels camps o enmig de la muntanya, davant d'una barraca, d'un mas o d'una alqueria, es farà tal com es fa i s'ha de fer als carrers i a les places de les ciutats, els pobles i les viles. Tal com cada matí feia davant de ma casa mare o la fadrina, i com feien les dones de les dos cases de la dreta i les dos de l'esquerra, sense que cap de totes passara la granera ni arruixara sobre un sol pam de l'espai de la casa veïna. I aquesta és també una forma d'entendre la vida en societat, un racó peculiar d'una cultura: sóc responsable només d'allò meu, del meu espai particular, no del tros del veí, però el veí ha de ser tan responsable com jo, i entre tots preservem el bé comú. Així, el nostre espai comú de vorera, entre la via del tramvia i les cinc cases, estava sempre agranat i polit, mentre que la llarga vorera d'enfront, la del taller del Ministeri d'Obres Públiques, no l'agranava ningú.

Els dies que no anava a escola perquè estava una mica malalt, prou per no eixir però no per fer llit, amb uns pocs graus de febre de grip, amb angines, amb un refredat massa fort o potser amb un mal de ventre que es podia considerar alarmant, o algun dia de festa o de vacances si plovia i no eixia a jugar fora de casa per l'hort o pels camps, podia passar-me les hores només

contemplant el carrer. El mur exterior de la casa era molt gros, més de dos pams de gruix, i per tant l'espai interior de la finestra de la saleta d'estar, una finestra enreixada i gran, formava un buit on quedava una mena de banc elevat, com aquells bancs de pedra als finestrals dels palaus medievals o renaixentistes on les dames cosien o brodaven, conversaven i observaven el pas dels vianants. Allà dins seia jo, fullejava un tebeo o llegia algun llibre il·lustrat, i sovint m'hi quedava mig matí o mitja vesprada immersa a estones en la lectura i a estones contemplant com passaven els núvols, mirant com plovia molt o poc, com s'omplien ràpidament d'aigua els intersticis de les llambordes petites i fosques del carrer que quan estaven mullades brillaven amb reflexos blavosos o negres dins de la llum grisa, observant com s'estenien bassals d'aigua bruta i de fang líquid entre els carrils del tramvia i com, en les hores de gran pluja, es formaven reguers que anaven omplint el sequiol o cuneta, o també clavaguera estreta descoberta, que corria entre la via i la vorera de ciment de les nostres cinc cases. I des de l'observatori mirava passar, de matí i de vesprada, el trànsit intermitent dels vehicles, cotxes, camions i carros, i sobretot esperava el pas més o menys regular dels tramvies, anunciat pel soroll estrident de metalls i el grinyol de les rodes, que era un pas de finestres quadrades i grogues de fusta que semblava veloç justament perquè es produïa molt prop de la meua finestra, i de perfils de cares mig esborrades pels vidres

bruts de pols o banyats, un pas com d'imatges de cinematògraf. De vianants, per davant de ma casa en passaven molt pocs, ja que aquell rengle curt de cinc cases era l'extrem del barri de La Torre, la ratlla o límit meridional del terme de València passava prop del nostre petit veïnat, i fins als pobles propers hi havia ben bé un quilòmetre o més de camí despoblat, sense vorera, només séquia i canyars entre els camps i el tramvia. Jo contemplava, doncs, el trànsit de la carretera, camí reial de Xàtiva, camí de Madrid per Almansa, oficialment Carretera Nacional 340 de Cadis a la frontera de França, i molts segles abans Via Augusta de l'Imperi, de Roma o a Roma.

Malaltet o avorrit, en dies de núvols o en dies de sol, mirava el trànsit des de la finestra, i el trànsit de la carretera general, ja no o encara no carrer urbà, eren tants carros com cotxes i camions, carros de rodes altes i fines amb llanta de ferro el soroll aspre i dur de les quals en l'empedrat acompanyava el compàs regular mineral i metàl·lic de les ferradures dels cavalls que, quan les llambordes eren seques, feien saltar de tant en tant espurnes pel xoc del ferro amb la pedra de granit, i vehicles amb remor fosca i fonda de motor, a penes més ràpids que els carros. Era un trànsit molt lent, intermitent i escàs, sense arribar a formar una filera seguida en cap dels dos sentits, i sense embussos, on la velocitat en una direcció i en l'altra la decidia més el ritme viu o pausat de les bèsties que l'acceleració possible dels motors. Passava un carro amb

cavall de pas calmós, amb un forcat de vares altes panxudes carregat en la caixa descoberta, que anava a llaurar o potser que tornava sense haver llaurat si era dia de pluja i la terra ja estava del tot enfangada, i el llaurador carreter resignat anava cobert amb caputxa de lona o de tela de sac doblegat. Passava un cotxe negre de perfil quadrat, un Packard dels anys trenta que havia superat incòlume la guerra, passava un petit Fiat Topolino, o molt més rarament (instruït pels meus germans, jo coneixia marques i models) un Studebaker modern de perfil allargat, un «haiga» americà propietat d'algun nou ric, passava un altre carro amb la vela posada, carregat amb sacs de forment o d'arròs o amb caixes de taronges cap al port, passava un camió de morro llarg amb els fanals damunt dels parafangs, trontollant i mig desballestat pels molts anys de batalla i de vida, o més infreqüentment un camió nou llampant de marca anglesa, un Leyland de morro curt, o un dels primers Renault de cabina compacta i sense morro. Després no res. Després passava un altre carro amb taulons acabats de serrar, cap a una fusteria o a alguna fàbrica de mobles de Benetússer o de Sedaví, passava l'autobús blau de Catarroja, de morro llarg i cul arredonit, que potser s'aturava davant d'Obres Públiques, on baixava o pujava algun dels oficinistes o mecànics, passava un carro amb un tir de tres cavalls, dos de menuts i nerviosos enganxats davant, i entre les vares les amples anques poderoses d'un perxeró gegantí, de gran crinera rossa i de potes peludes, que

venia del port i transportava un sol tronc enorme de fusta africana lligat amb cadenes entre dos barres molt llargues de ferro i que en comptes de caixa tenia uns arcs metàl·lics entre els quals s'encaixava aquell tronc de més d'un metre de gruix vingut del Golf de Guinea i destinat a convertir-se en fusta de moble o de porta de luxe. Després una altra volta no res. Passava algun autobús de línia venint del sud del país o anant al sud, de morro llarg o de morro esclafat i amb el sostre sempre ben carregat de maletes, de sacs i d'embalums, tot ben lligat i, si plovia, cobert amb una lona. Passaven cotxes insegurs i lents que portaven darrere els cilindres alts i verticals del gasogen, com estufes externes la base de les quals era un forn o foguer on cremava fusta piconada, corfa d'ametles o algun altre combustible sòlid barat i abundant que es convertia allà dins en el gas que movia el motor, ja que com a conseqüència encara viva de la guerra d'Espanya i de la guerra d'Europa i del món la importació de petroli era escassa i difícil, i era més difícil encara aconseguir prou gasolina o gasoil per al consum regular dels vehicles, i qui no ha vist rodar pels camins i les ciutats d'Europa aquells cotxes, camions i autobusos, circulant insegurs i feixucs, arrossegant el pes d'aquells cilindres metàl·lics del gasogen, esbufegant, fumejant, no ha vist i no coneix què vol dir i com era una postguerra a mitjan segle xx: on no arribaren els bombardeigs, la destrucció, la mort i la misèria, van arribar els cotxes de gasogen i les cartilles de racionament, quan

l'expressió més viva per enyorar un temps més feliç i millor era dir simplement «com abans de la guerra».

De tant en tant, enfront exactament de la meua finestra, s'obria la gran portalada lateral del taller d'Obres Públiques, eixia o entrava algun camió o camioneta, i si jo, abans d'obrir-se del tot la porta metàl·lica grisa, sentia una remor poderosa, com un terrabastall trepidant i un soroll de cadenes, d'explosions, d'esbufecs i de ferros, ja sabia que havia d'aparéixer per aquell portal la gran bèstia mecànica, l'aixafadora, l'esclafadora, la màquina amb rodes més gran i pesant del taller, la que rebia el nom històric d'*apisonadora*. Era un enorme animal sense pell, el més estrany i singular dels vehicles, amb un gran cilindre de ferro al davant, corró de diàmetre tan alt com jo mateix, i dos rodes massisses de ferro darrere, més altes encara i molt amples, i el cilindre rodant portava un bastidor o marc rectangular soldat a l'eix, amb dos cadenes, una a cada costat, que anaven a parar a un tambor amb maneta a banda i banda del conductor, el qual, enrotllant o afluixant la cadena d'un costat o de l'altre, feia girar el corró davanter i així la bèstia pesant manio-brava lentament, molt lentament, tombant a l'esquerra o la dreta, com un gran animal sense vista que busca temptejant el seu camí. L'aplanadora no era moguda per un motor regular d'explosió, sinó per un mecanisme de locomotora, una màquina de vapor com les dels trens, amb caldera horitzontal, forn i dipòsit de carbó, i fumeral a la part de davant, tot governat pel maqui-

nista que conduïa dret sota un petit sostre o tendal i avisava dels seus moviments amb una petita campana de bronze. L'*apisonadora* era un monstre negre i gris tan pesant, amb tant de ferro lentíssim vibrant, que quan eixia del taller o garatge al carrer, quan molt a poc a poc girava sobre el paviment irregular de llambordes, els vidres de la meua finestra tremolaven violentament tot el temps que durava la maniobra, com si una commoció molt profunda sacsejara la terra sencera. Quan algun dia festiu o diumenge corria pels patis i garatges del taller amb la filla menuda del director, jugant a amagar entre camions i cotxes, o imaginant aventures i viatges remots, la meua felicitat més gran, el meu objectiu prohibit, era pujar a l'*apisonadora*, ocupar el lloc del maquinista i fantasiejar allí dalt que jo conduïa la bèstia mecànica, més pesant i potent que cap tanc japonés o alemany dels tebeos de guerra, *Hazañas Bélicas*, dirigint jo aquella màquina lenta que tot ho arrasava i damunt de la qual ningú no m'hauria pogut aturar. Un objectiu de protagonismes heroics, o fantasia prematura de poder, al qual vaig haver de renunciar per sempre el dia que, vestit amb roba neta de diumenge, camisa blanca i pantalons de color clar, vaig saltar del lloc de comandament de la màquina i vaig caure damunt, o més ben dit vaig caure dins, d'una gran pila de carbó amuntegada allà mateix com a combustible.

Mirava, doncs, el trànsit del meu carrer carretera, tan llarg i tan recte que es perdia en l'horitzó del nord,

cap a la ciutat, o en l'horitzó de migjorn, cap als pobles de l'Horta, tal com algun altre xiquet degué mirar més de dos mil anys abans, assegut a la vora del camí o a la porta de la seua cabana, el pas de persones i de bèsties de càrrega. Per davant d'aquells ulls meus dels dies contemplatius a la finestra, podia haver transitat tota la història d'un país de ponent de la Mar Nostra i de llevant d'aquest extrem meridional i occidental d'Europa que en diuen península ibèrica, extrem que és ell mateix com un petit continent compacte. Ibèrica pels ibers, que fa vint-i-cinc segles ja passaven per davant de ma casa. ¿Per on havien de passar els edetans o els contestans, quan viatjaven poc o molt amunt i avall del litoral, sinó per aquest mateix camí no encara reial, i molt menys de Madrid, que llavors devia ser a penes una senda una mica més dreta i més ampla que les altres, que pocs segles més tard seria anomenat Via Augusta i pel qual mentrestant passarien les tropes d'Anníbal venint de Cartago Nova a assetjar i cremar la ciutat de Sagunt, i les mateixes tropes, amb els seus elefants de càrrega i de guerra, marxant lentament cap als Pirineus i cap a Itàlia i deixant al seu pas, el pas de tants milers de cavalls, desenes de milers d'homes i centenars de carros, i el pes dels dotze paquiderms, un camí tan batut i premat com el que deixava la bèstia de ferro dita *apisonadora*? Passaren per ací, pel límit entre la terra eixuta i els aiguamolls del litoral, camí per on també marxaven poc més tard les legions d'Escipió venint de Tarragona, i els vete-

rans de les guerres de Viriat, tant si eren legionaris romans llicenciats com si eren lusitans vençuts i exiliats a la força, vinguts a poblar la nova ciutat de Valentia, l'eix nord-sud de la qual, després de travessar-la pel lloc mateix on ara hi ha la catedral i abans la mesquita i abans un temple de Júpiter, continuava pel carrer que ara en diem de Sant Vicent, eixia cap a Saetabis, i passava, no com a camí reial sinó com a via imperial, tot just per davant de ma casa, llavors com vint segles després. La qual via rebé el nom pompós de Via Augusta perquè sembla que fou Octavi August qui n'ordenà la reforma, eixamplament i pavimentació amb les llambordes grans que es poden veure encara ben senceres a l'àrea arqueològica de la plaça de l'Almoïna, precursors de les molt més petites que jo vaig conèixer en la carretera; i va ser coneguda també amb el nom de Via Hercúlia perquè arribava fins a Cadis, prop de l'indret «dov' Ercule segnò li suoi riguardi», les columnes com a senyals o advertiment més enllà de les quals començava el misteri, tal com recorda Dante en el cant XXVI de l'*Inferno*, i per aquesta via que després portaria el seu nom va caminar Hèrcules mateix (en memòria del qual, passats més de trenta anys, vaig escriure la novel·la *Els treballs perduts*), heroi ordenador i destructor de monstres, quan tornava de furtar-li els bous al Sol. Via o calçada que, anant cap a Roma, enllaçava a Narbona amb la Via Domitia, la qual al seu torn era continuació de la Via Aurelia, que eixia de l'Urbs per la porta del mateix nom, Porta

Aurelia que després va rebre el nom de San Pancrazio, que jo travessava també molts i molts anys més tard (quaranta) cada matí de bona hora, eixint de l'Acadèmia Espanyola, al capdamunt del Gianicolo, fent un colp d'ull a la millor vista sobre l'urbs sencera, passant per davant del Templet de Bramante i d'un altre templet de marbre blanc mussolinià que deia «Roma o Morte», i baixant, després de passada la gran fontana i la porta, per la part exterior de la muralla, igualment dita Via delle Mura Aurelie, amb la muralla romana a la dreta i a l'esquerra la vista sencera del Vaticà des de l'altura, fins arribar a la plaça de Sant Pere, al centre de la qual en aquella hora matinera hi havia sempre un home agenollat amb els braços oberts, un d'aquells bojos innocents de Roma, que demanava a grans crits perdó pels seus pecats, i llavors jo entrava per la porta de darrere («Buon giorno, professore», em deia el guàrdia suís) als patis i a la biblioteca, a buscar llibres, papers i notícies sobre els nostres insignes compatriotes de la família Borja, vinguts per la mateixa via des de Saetabis/Xàtiva a construir aquests espais vaticans interiors que porten encara el seu nom, Cortile Borgia, Appartamento Borgia, Torre Borgia; i alguns matins, al llarg d'aquells mesos de tardor i d'hivern, passant per aquella Porta di San Pancrazio imaginava que, si seguia la via cap al nord, si no la deixava i després de Gènova tombava a ponent i després cap al sud, si feia el recorregut de l'Aurelia, la Domitia i l'Augusta, podia arribar caminant, sense

perdre'm, fins a la porta mateixa de casa, fins on havia nascut i havia sigut infant i adolescent, des d'on havia contemplat un trànsit tan antic. Qui sap si, per davant d'on hi hauria ma casa, hi va passar també alguna tropa de guerrers visigots barbuts i rossos, desordenats i bruts, amb les dones, les bèsties i les criatures, potser venint de Barcelona o de Narbona i certament oblidats ja de les planes remotes i verdes d'on havien eixit, ja amb ganes de reposar en algun lloc després de tants anys de córrer i devastar mig Europa; i amb tota certesa hi passaren, marxant cap al nord, grans o petits exèrcits moguts per la fe del profeta Mahoma, cavallers àrabs fills o néts del desert, amb soldats emigrants i amb famílies senceres vingudes de la Mauretania Tingitana o de Numídia amb la intenció de quedar-se per sempre en aquesta terra que van trobar bona, i finalment per aquest vell camí hi hagué una altra vegada uns pocs segles de trànsit pacífic de viatgers, llauradors i mercaders sarraïns, després dels segles anteriors d'imperi en pau i de trànsit d'hispanoromans, adoradors dels déus antics o del Déu nou dels cristians abans de convertir-se ells mateixos, com els seus últims conquistadors, en seguidors de l'únic Déu de l'Alcorà. Fins que segles més tard van tornar a passar per davant de ma casa, però aquesta vegada no a poc a poc, ni en formació militar, sinó tristos, vençuts i confosos i en massa, els molts milers d'expulsats de la ciutat de València i dels poblets i alqueries dels voltants, ara emigrant o fugint cap al sud per l'arribada

d'una altra gent del nord amb un rei fundador d'un regne nou, amb una nova llengua, noves lleis, nous pobladors, gent portadora d'una nova religió que era també el retorn de l'antiga, amb bisbes, monestirs, convents i catedrals. Així van transcórrer més de catorze segles, des d'Anníbal fins a Jaume I, i així van fer el país que havia de ser el meu, passant tots per davant de ma casa: Déu sia lloat, que em concedí una infantesa en aquest lloc.

No puc saber quines alqueries o quines barraques amb parets de fang i coberta de palla van ser les primeres que ocuparen o feren ací els nous pobladors, ni quins eren ni d'on els que van començar a llaurar i a plantar aquests camps al voltant del camí, inclòs l'hort que hi havia darrere de casa, però si hi ha una cosa segura és que tots ells devien ser molt pobres, que baixaven de terres del nord on eren més pobres encara. I és també cert i segur que les poques fanecades d'aquell hortet nostre estaven fetes de la mateixa terra que treballaren aquests primers pobladors del segle XIII i que potser uns altres havien treballat abans que ells, la mateixa terra en la qual, tova i acabada de llaurar, tantes vegades vaig enfonsar els peus nus, i això, recordat i pensat seixanta anys després, dóna una certa espessor retrospectiva a la meua infantesa en aquell hort i en aquella casa i a la vora d'aquell camí reial, via imperial. Considerant sobretot que nosaltres vam ser els últims habitants d'aquesta casa i els últims que van treballar, amb les mans pròpies o amb les mans i el cavall del

nostre veí el senyor Manuel el Callós, la terra d'aquest hort, que fa molts anys que ha estat coberta, terra i casa, per la gran nau d'un trist taller mecànic i garatge gris de camions. I si ara aquella terra que va ser flonja, lliure i estovada, està oprimida per una capa de ciment greixós amb taques d'oli renegrit i brut, no sé de què estarà coberta quan li passen uns altres deu o vint o quinze segles per damunt, si d'algun material o construcció que encara no sabem imaginar, obra d'una futura humanitat feliç, o si llavors tota obra humana serà només ruïna abandonada i el meu hort tornarà a un estat anterior i salvatge, anterior als romans i als ibers, que ja no en podem dir un estat natural sinó postnatural i posthumà, entre restes disperses d'enderrocs, entre plantes silvestres i aspres, plàstics incorruptibles i metall rovellat. Quan ja potser no quedarà ningú, ni tan sols llibres d'història o de memòries, per recordar la bellesa i la glòria d'aquests camps treballats amb saviesa.

M'estime més, però, oblidar els futurs minerals i tristíssims que no sé imaginar, i tornar al meu lloc d'infant contemplatiu, a la finestra, i al camí per on va continuar passant la història, a continuar mirant aquell carrer meu o carretera i recordar que per allí van caminar també, mal equipats, desordenats i mal armats, la major part a peu i molt pocs a cavall, els menestrals dels gremis revoltats de la Germania de València, rebels urbans del litoral mediterrani contra el poder opressor dels senyors, els mateixos anys que Luter pre-

dicava a Alemanya desobediència al papa i doctrines herètiques noves, lectura de la Bíblia, i repressió sense pietat contra els pobres pagesos rebels. Pobres rebels valencians, pobres fusters, teixidors, sabaters, que esperaven l'arribada d'un món nou i més just i feliç, i qui sap si l'aparició d'algun salvador encobert, que passaren per davant de ma casa, mal preparats i fanàtics, sense saber que el mateix emperador Carles de Flandes que havia de combatre l'heretge Luter també els combatria a ells, amb tropes enviades des de Castella pel gran camí reial, i amb els homes del duc Francesc Borja de Gandia, nét d'un papa de Roma: dissortats, que tornarien a passar derrotats i perduts, coberts de pols, de nafres i de sang, camí de la ciutat on encara serien perseguits pels carrers i les cases, penjats i esquarterats. Tal com passaren, menys de dos segles després, les tropes de l'exèrcit anomenat maulet, rebels contra el primer rei Borbó de Castella, que eren més pròpiament un poble alçat en armes que un exèrcit, sense saber tampoc que el seu paper era insignificant en el tauler d'escacs d'aquella primera gran guerra europea, ni que els seus aliats portuguesos i anglesos, vençuts i delmats en la batalla d'Almansa, farien aquest mateix camí sense poder ni tan sols defensar la ciutat, i que llavors el seu regne i país, que és el meu, seria proclamat inexistent, conquistat, ocupat i annexionat (fins avui i qui sap si també fins demà) pel país vencedor. Tots passaren llavors per davant de ma casa, castellans i francesos triomfants, i uns altres francesos un segle més tard,

tropes d'un altre imperi, no dels Borbons sinó d'un tal Bonaparte de Còrsega que també volia reescriure la història d'Europa, i com a resultat el mariscal Suchet hagué d'assetjar i conquerir València, fet insigne pel qual va rebre el títol de Duc de l'Albufera, ducat despoblat pantanós i lacustre, tan prop del meu hort que jo hi podia arribar en quinze o vint minuts amb bicicleta.

I darrere d'aquella finestra hauria d'haver recordat sobretot que sempre hi ha hagué gent mirant a una vora i a l'altra d'aquest camí antic, mirant i sense entendre que allò era també el pas de la història, dones plenes de por i d'angoixa amagant-se als canyars o a l'andana, nens amb els ulls molt oberts mirant passar les formacions armades i els combois d'artilleria i d'equipatge, llauradors que aturaven l'aixada o que intentaven ràpidament allunyar el cavall tement que se l'endugueren els soldats, sempre el terror del saqueig, de les violacions i de la rapinya, i sempre algun xiquet poc atrevit, contemplatiu, observant des de dins d'una porta entreoberta o des de la seguretat d'una finestra enreixada. Tal com ara, escrivint en aquest segle que en diem XXI, jo els he vist passar tots novament per davant de la meua finestra dels anys d'infantesa, des dels dotze elefants de l'exèrcit d'Anníbal fins als camions de milicians de l'estiu del trentasis que corrien alegres cap al front d'Aragó somniant heroïsmes i revolucions, i als cotxes negres amb les inicials UGT o CNT pintades amb grans lletres blan-

ques, amb la falç i el martell, cotxes que sota les lletres UHP o FAI portaven una calavera i dos ossos creuats com a presagi d'assassinats a l'alba, alguns dels quals s'aturaven al costat de ma casa, davant de la fàbrica de municions i del refugi antiaeri, just a la parada del tramvia. Potser els mateixos cotxes i camions amb els quals, passats menys de tres anys, falangistes amb camisa blava s'enduien els dissortats que ja estaven condemnats per endavant, abans de ser jutjats i afusellats, i enterrats en grans fosses comunes al Cementeri General de València, tan prop també de ma casa, on jo acompanyava mon pare cada any per Tots Sants a visitar el sepulcre dels avis, baixant del tramvia a la parada de la Creu Coberta i caminant després uns minuts entre els camps, ja tocant la ciutat, però d'aquelles fosses no me'n va parlar mai, i no només perquè jo fóra massa menut i encara amb poc coneixement, sinó perquè ell mateix no en devia conèixer l'existència, o si la sabia no la volia saber, i menys encara hauria volgut parlar-ne: entre aquells morts ignorats, certament no n'hi havia cap del seu bàndol.

En qualsevol cas, l'última figura o escena de la història local o universal que passà per davant de ma casa, mostra mínima de la ridícula i petita història colonial del Marroc espanyol (una empresa tan violenta i tan poc honorable com la d'aquella Guinea Equatorial d'on venien els troncs gegantins que jo veia, arrossegats per cavalls perxerons), va ser el pas fugacíssim del khalifa de Tetuan quan vingué de visita a València, en

honor del qual a l'altura de les primeres cases del terme, és a dir just en aquell extrem del nostre barri, van col·locar un cartell de benvinguda, i uns policies municipals ens digueren que havíem de penjar cobertors o domassos als balcons com en la processó del dia del Corpus i, si podia ser, llançar murta i flors quan passara la comitiva khalifal. Disposicions que el veïnat va complir amb convicció limitada i animació insuficient, no perquè la manca d'entusiasme festiu significava resistència passiva o activa a l'autoritat que ho ordenava, sinó sobretot perquè cap dels veïns tenia una idea clara de quin khalifa era aquell de Tetuan: només mon pare ens explicà breument que era com un visir o delegat del sultà de Rabat, com el mig rei dels moros que ens tocava a nosaltres en tant que petita potència colonial, un moro amic de Franco, això sí, i mon pare no tingué ganes d'explicar res més, segurament pel mal record del seu temps de soldat en la guerra dels anys vint al Marroc, de la qual tornà viu només per pura sort, segons era fama en la família. Arribà doncs el khalifa amb un gran cotxe descobert, el van rebre uns motoristes de l'ajuntament amb uniforme de gala i, des de la vorera, davant de ma casa, mitja dotzena de dones i mitja de xiquets sense murta ni flors van saludar discretament el personatge que, amb gran desencís nostre, no portava ni capa ni turbant, passà la comitiva i allà s'acabà tot.

Després, per davant d'aquella casa que ara no existeix, ja no ha tornat a passar la història, que vol dir

sempre història militar o història armada, d'exèrcits, de reis i de grans generals, o almenys era així com jo la sabia quan contemplava des de la finestra el trànsit del camí reial, tal com l'havia estudiada a l'escola primària o als primers cursos del batxillerat. Sense pensar, llavors, que per aquell camí mateix degueren caminar els primers Mira immigrants, suposant que vingueren, seguint l'itinerari que molt més tard també seguiria el ferrocarril, d'algun lloc de la Sierra de Mira i de la vila del mateix nom, ja dins del Regne de Castella però tocant gairebé al de València, tal com és ben possible i com creu amb gran fe tota la meua família paterna. En qualsevol cas, tant si venien d'aquell Mira interior entre les valls altes del Túria i del Xúquer, com si el cognom arranca de la dona o la filla d'algun Mir català vell, cosa més improbable, quan caminaven per aquest camí reial només anaven de pas cap al sud, buscant les terres meridionals del regne, potser fins a Xixona, i això degué ser cap a la primera meitat del segle xv. Devien ser pocs i pobres, aquells Mira i, com que venien de terres aspres de muntanya, amb tota certesa no viatjaven amb carros sinó amb les possessions terrenals transportables carregades en sacs i morrals a l'esquena o al llom d'una mula o d'un ase, lentament, amb pas cansat i fent jornades curtes, menjant pa dur i formatge d'ovella, i confiant que en aquesta nova terra –nova per a ells– trobarien allò que no havien tingut en la vella, allò en què tots els emigrants de tots els segles i terres han cregut fermament: una vida millor, o

almenys no tan dura ni tan insegura. Sembla, pel que en sabem o deduïm de papers posteriors, que, arribats a Xixona, tardaren poc temps a trobar, com tants altres, aquella vida valenciana nova, que finalment és també la meua. I que passat el temps, entre finals del segle XVI i primers del XVII, un descendent d'aquells Mira es va instal·lar a Novelda, a les Valls del Vinalopó, i de Novelda al Fondó dels Frares, d'on eren el meu avi i mon pare. Dos segles després del pas d'aquells Mira primers, o poc més o poc menys de dos segles, van passar per davant de ma casa els primers Casterà, probablement, segons fama que arribà fins a ma mare, traficants o tractants de cavalleries, maquinions del vessant nord dels Pirineus, gavatxos, gascons, que allà en aquelles valls de bones pastures criaven mules i matxos, egües i cavalls, i els duïen a vendre, com a bèsties robustes i joves, a les fires d'estiu o de tardor fins a la Ribera del Xúquer o fins a Xàtiva o més avall encara. Foren o no tractants de cavalls perxerons sobretot, com pensava ma mare, els primers Casterà valencians vingueren amb certesa de Gascunya i caminaren per aquest mateix camí reial, suposem que algun dia del segle XVII, com tants altres gascons, jornalers de ciutat o de camp, que en aquells anys emigraren al Principat de Catalunya i al Regne de València, països també pobres però potser no tant com llavors era el seu. Passaren a peu o a cavall, amb dones i criatures, s'aturaren a Alzira, a la vora del Xúquer, i d'aquells Casterà també vinc jo.

Aquell camí, carretera, carrer, feia molts segles que havia perdut les llambordes o lloses que el degueren cobrir quan era calçada romana, siga per simple abandonament a l'erosió i als efectes devastadors que ací pot tindre la pluja, siga per la implacable desintegració de tota obra pública sense cura ni ús, i més encara si els seus materials poden ser aprofitats per a construir altres obres, com ara cabanes o cases, canals de reg, o qualsevol aplicació que volgueren donar-los els veïns de la via, ja no romans urbans o suburbans, sinó rústics mig bàrbars moros o mig bàrbars cristians sense govern capaç de mantindre camins amb paviment de pedra. Una via llarguíssima i ampla, doncs, que des que es va consumir la ruïna final de l'imperi es degué convertir a poc a poc en un camí de terra i fang i pols, amb roderes profundes de llanta de ferro, amb bassals d'aigua i clots on botaven durament els carros nombrosos i els molt escassos carruatges i carrosses de viatgers distingits: un camí així va ser durant molts segles el més important d'aquest regne. Fins que arribà, amb retard com ací arriba tot sempre, en la segona meitat del segle XIX, el paviment que en deien macadam, invenció o innovació admirable d'un escocés del mateix nom, MacAdam, i llavors el camí estigué fet de pedra trencada, graveta i pedruscall premsat a mà i amb corrons de pedra; així degué ser fins que, poc més de mig segle més tard, hi afegiren la cobertura de llambordes dures, l'*adoquinado*, com el *pavé* dels camins de Valònia i de Flandes on cada estiu els ciclistes es trenquen

les cames en una etapa del Tour de France, com l'empedrat de *sampietrini* de Roma, on els visitants amb calcer de sola massa fina es destrossen les plantes dels peus. Aquell *adoquinado* va ser l'obra suprema, segons que sovint repetia mon pare, de la dictadura militar del 1923 al 1930 presidida pel general Primo de Rivera, dictadura moderada i breu en comparació amb el llarg horror de l'altre general, Francisco Franco. Així, afirmar que era una obra de Primo de Rivera volia dir que aquella era una carretera ben feta i ben pavimentada. Però no tan bé que, passats uns altres vint-i-cinc o trenta anys, no necessitara ella mateixa constant reparació i manteniment, que per això teníem la maquinària del garatge i taller d'Obres Públiques. La qual maquinària, però, no era encara prou moderna ni eficaç per a estalviar o suprimir l'antiga faena dels pedrapiquers, de manera que a l'hora de renovar el paviment de la carretera descarregaren quasi enfront de ma casa, damunt de la cuneta i del marge o vorera de terra, munts de llambordes sense desbastar, arrancaren les velles, i una colla de peons seien a la vora del camí picant la pedra nova duríssima amb martells per tal de donar forma exacta rectangular i escairada a cada peça, i jo mirava aquells homes mig esparracats, sense afaitar i amb boina o gorra, colpejant rítmicament una llamborda i una altra, que sostenien amb una mà mentre amb l'altra el ferro del martell treia llesques i esberles de mineral amb moviment regular i monòton, el mateix moviment amb què vint segles abans els

seus predecessors en l'ofici de picapedrers preparaven les lloses de la calçada romana. Uns altres homes, mentrestant, igualment bruts i mal vestits, barrejaven arena i ciment en la mitja part alçada del carrer (per l'altra mitja part els vehicles circulaven per torns lentament, amb els cotxes i camions al pas dels carros), l'escampaven damunt d'una capa de pedra i graveta pitjada, afegien arena de riu i després hi encaixaven damunt les llambordes, una a una, com si construïren un mur horitzontal, i en acabant les cobrien amb aigua formant un escaquer de basses petites quadrades amb marges de fang que tardaven uns quants dies a assecar-se, supose que era la forma d'assegurar un forjat primitiu, uniforme i compacte, i en aquella etapa última de l'obra la mitja carretera renovada semblava tota un arrossar en miniatura, amb les bassetes quadrades. Abans de posar les llambordes, l'aplana-dora o *apisonadora* feia nombroses passades arrere i avant, esbufegant, fumejant i amb estrèpit de ferro i de cadenes, per comprimir la base de pedruscall i grava, prèviament escampada amb cabassets d'espart, pales i aixades. Quan arribà l'asfalt, pocs anys després, jo ja no hi era.

Els diumenges, sobretot durant la llarga calma vespertina, el trànsit de la carretera era tan poc, tan escàs, que entre el pas d'un vehicle i d'un altre gairebé hauríem pogut jugar a pilota enmig de l'empedrat, ja que de carros no en passava cap, de camions tampoc, i únicament algun cotxe de tant en tant trencava la

buidor i el silenci del carrer. A la vora del qual, just davant i a tocar de la meua finestra, les dones del nostre petit veïnat (la senyora Virtudes, la senyora Neleta, que ja era molt vella i portava una toca negra als muscles i mocador negre al cap, la senyora Bibiana de la fusteria, la senyora Pilar, ma mare, i la tia Conxa d'Alzira, que passava temporades amb nosaltres i duia els cabells grisos amb una trossa alta i ampla com les dones de mig segle abans) feien llargues partides de cartes al solet de les tardes d'hivern. Treien una tauleta de cuina i cadires baixes amb cul de boga o de corda trenada, i jugaven a la brisca, al cinquet o al set i mig, amb moviments distrets i sense pressa, amb guany i pèrdues que no es comptaven per cèntims, quinzets i pessetes, sinó en cigrons o fesols, alentint les partides amb la conversa pausada o interrompent-les del tot quan les paraules tenien més interès que la jugada; perquè aquelles poques hores de calma tranquil·la de diumenge podien ser les úniques de què gaudien en tota la setmana, les úniques sense haver d'ocupar-se dels fills, del marit, del menjar, la neteja o la roba, només aquell temps curt de descans perfecte, conversa i cartes al sol feble d'hivern o, si l'oratge era plujós o rúfol i desagradable, dins de la nostra saleta al voltant del braser i de la taula camilla. Si la partida era al sol tardoral o hivernal, en la vorera de cara a ponent, cada mitja hora l'estrèpit del pas del tramvia ocupava tot l'aire amb vibracions creixents, fins que passava quasi a tocar de les jugadores i el cobrador, o el con-

ductor mateix afluixant la marxa, treia mig cos fora de la plataforma i saludava les dones amb un «hui qui guanya?» o «com va la partida?», mentre ma mare em tenia aferrat pel braç fins que el comboi s'allunyava i jo podia tornar a córrer lliurement entre les vies o a mirar si venia algun cotxe i saludar amb la mà quan s'acostava. Això quan tenia pocs anys i les vesprades de diumenge ma mare encara no em deixava passar-les lluny de casa amb els amics i preferia tindre'm sempre a la vista, amb la sola companyia de les poques xiquetes de les cases veïnes, perquè després, quan ja tenia alguns anys més, a partir dels onze o dels deu, aprofitava la curta paga dominical per agafar jo mateix el tramvia i anar-me'n al cine, no a cap cinema de la ciutat sinó al de Catarroja, on tenia un amic del meu curs al col·legi, i quan eixíem del cine ens quedàvem una estona al passeig, ritu peripatètic supose que ancestral que tenia lloc en un espai com un eixamplament de la mateixa carretera carrer principal, com una replaça llarga mig enjardinada, on no fèiem res més que contemplar com circulaven amunt i avall les parelletes variables o estables i els grups de xiquetes o d'adolescents a les quals de tant en tant se sumava un masclet intentant fer parella amb la xica de més a la vora i, si ella somreïa amb coqueteria i l'acceptava al seu costat, llavors ja hi havia una parelleta nova que se separava una mica del grup i caminava davant o darrere, mentre el meu amic de Catarroja i jo, massa infantils encara o potser massa tímids, observàvem

passivament el passeig circular ritual menjant una pa-perina de cacaus i tramussos o de xufes, i com a tota beguda un glop d'aigua de la font, o una gasosa petita compartida si encara ens quedava algun cèntim. De casa meua al cine i al passeig de Catarroja hi havia més o menys la mateixa distància que fins al centre de València, però al centre de València jo no tenia res a fer un diumenge a la tarda (ni jo ni els altres nens o adolescents del barri de La Torre), i a Catarroja sí, perquè la plaça d'una vila o poble gran (la plaça, el passeig, el cinema, i a l'estiu la piscina) era més viva i molt més atractiva que les places i els carrers de la ciutat. La ciutat a la qual pertanyíem ens interessava ben poc, ni a mi ni als meus companys d'edat, ni als meus germans que tenien bastants més anys que jo i anaven ja a la universitat: la ciutat de València, la nostra, els diumenges era per a nosaltres un lloc aliè i remot.

I algunes nits caloroses d'estiu, nits de dissabte o de vespra de festa en què sopàvem a la porta de casa, només la família o amb alguns veïns, fent rogle a la fresca, més d'una vegada el tramvier aturava el comboi, eixia a la porta de la plataforma, ens saludava, ens deia bon profit, què teniu de sopar?, i si era el cas baixava, ma mare li donava amb la punta del ganivet un mos de truita o mitja llonganissa, i l'home bevia un glop de vi amb gasosa del porró, tornava al seu lloc de conductor, pegava un colpet sec a la maneta de bronze i el tramvia es posava lentament en marxa, en direcció a Catarroja o a València, sense que jo recorde que cap

passatger protestara mai o mostrara mal humor per la parada imprevista i el retard o pel petit capritx privat del tramviare.

I una vesprada arribà mon pare, no amb l'autobús o el tramvia sinó a cavall d'una bicicleta nova, negra, pesada i gran, i el petit món al voltant del camí reial es va fer per a mi molt més llarg i més ample. Amb aquella bicicleta, els anys següents, vaig arribar fins a la mar de Pinedo, fins al Vedat de Torrent, que ja és muntanya, fins més al sud de Silla, que era on arribava el tramvia, però mai vaig entrar als carrers de València.